

Bodó Julianna

A nyilvános és a privát

Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében

1. A nyilvános és a privát szféra distinkciója, mint a társadalomvizsgálat egyik lehetséges kiindulópontja

A szocializmus korszakának bármely aspektusát kívánja szemügyre venni a kutató, óhatatlanul beleütközik egy olyan problémakörbe, amelynek alaposabb vizsgálatát nem kerülheti el: a privát és a nyilvános szféra kérdéskörébe. A társadalom e két területének elemzése, egymáshoz való viszonyítása mondhatnánk kulcskérdéssé vált a korszak elemzői számára.

Ma már nyilvánvaló ugyanis, hogy a szocializmus nem vizsgálható csupán egy uralkodó ideológia szemszögéből, annak időbeli és térbeli változásai mentén. Egy ideológia tényerése avagy térvesztése kevés annak magyarázatára, hogy ezek a társadalmak miért működtek úgy, ahogy működtek. Az uralkodó elit viselkedése is fontos adatokkal szolgálhat, de a lehetséges értelmezéseknek csak egy szeletét képes nyújtani. Ugyanígy részeredményeket kapunk csupán, amikor a hatalommal szembenállók viselkedését – mint megalkuvást és/vagy ellenállást – a társadalom kettészakadásától független jelenségként tesszük vizsgálat tárgyává. Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy ezek a részeredmények fontos, néha elengedhetetlen adalékok a korszak megismerése szempontjából, hasznosságuk ilyenformán nem kérdőjelezhető meg. De ma már egyre több társadalomkutató osztja azt a véleményt, miszerint ha a szocializmus korszakának bármely területét próbáljuk vizsgálni, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a kettőséget, amely a korszak egyik alapvető tulajdonságát képezi.

A nyilvános és a privát kettőssége természetesen nemcsak a szocialista társadalmak sajátja. Bármely más típusú társadalom leírható e jelenség elemzésének mentén (a dichotómiák egyébként is alkalmasak a rendszerezésre), hiszen a köz- és magán-szféra

---

* A tanulmány első megjelenési helye: Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. Szerk. Bodó Julianna. Helyzet könyvek, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. 161–183.

kettéválása, egymáshoz való viszonya, e viszonyban konstituálódó működési szabályok stb. mind olyan területek, amelyek elemzése kiválóan alkalmas a társadalmi entitások működésének vizsgálatára. A nyilvános és a privát kettéválasztása a téma egyik vizsgálója szerint (Weintraub 1997) a nyugati gondolkodásban már a klasszikus antikvitás óta az egyik központi kérdésként tételeződik, ugyanakkor kiindulópontja a társadalomvizsgálat és a politikai elemzés számtalan kulcskérdésének, legyen szó akár a politikai harcokról, akár a mindennapi élet működési szabályairól.

Ami mindezt a szocialista társadalmak esetében sajátossá, és mint elemzési szempontot megkerülhetetlenné teszi: az uralkodó ideológia önmaga feltétel nélküli elfogadtatása érdekében mindenütt-jelenválóságra törekszik, vagyis egy olyan nyilvánosságot teremt, amely igyekszik a társadalom minden területét lefedni. E nyilvánosságteremtési igyekezet egyik legfontosabb mozzanata egy valóságkép megkonstruálása, és minden társadalmi aktor ennek történő megfeleltetése. A nyilvánosság minden területe e megfelelést teszi „láthatóvá”. Ezért igyekszik határait szinte korlátlanul kiterjeszteni a magánszféra irányába, hogy a megfeleléseket ott is nyilvánosakká, „láthatóakká” tegye. Amikor a hatalom által felépített valóságkép és a mindennapok valóságképe közti megfelelést – illetve meg nem felelést – már nem lehetett – illetve nem volt ajánlatos – „láthatóvá”, nyilvánossá tenni, megtörtént a két szféra (köz és magán) egymástól való eltávolodása, a kettő közti határvonal megerősítése, a határok átjárhatósági lehetőségeinek bonyolult, folyton változó és titkosított szabályozása (Bodó 1998). Ezzel együtt járt egy sor viselkedési norma és életvilágépítési törekvés, amely már réges-régen nem a hivatalos nyilvánosság szabályszerűségei szerint működött, hanem olyan rejtett szabályok szerint, amelyek csak a beavatott szem által váltak láthatóakká.

A fenti sommás kijelentések természetesen kifejtést igényelnek, erre majd a következőkben fogok sort keríteni.

2. Az ünneplési gyakorlat elemzése a nyilvános és a privát kérdéskörének kontextusában

Az ünnepek, ceremóniák, rituálék vizsgálata igen sok területen találkozik a nyilvános-privát kérdéskörével. Kiindulópontként kezelhető az a szempont, miszerint az ünnepi alkalmak a kulturális viselkedésnek egyik leginkább a nyilvánossághoz kötődő formái. A huszadik századi társadalomkutatás természetesen nem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy a hagyományos közösségek felbomlásával együtt az ünnep szétszóródott a társadalmi tér felületén oly mértékben, hogy akár az egyszemélyes ünneplésre is találunk példákat. A nagy tömegeket átfogó népnépnépelektől az egyszemélyes csendes ünneplésig minden forma megtalálható, de általánosan elfogadható,

és az elemzést lehetővé tevő szempontként el kell fogadnunk azt, hogy minden ünnepi forma tartalmaz egy kis vagy nagy közösség, hivatalos vagy nem hivatalos entitás által kidolgozott szabályrendszert, amelynek a résztvevők alávetik magukat, és amely által egy nagyobb egész részeként tekinthetnek önmagukra. Ez az önfelmutatás, önszemlélés minden esetben nyilvános kontextust feltételez, még akkor is, ha valaki egy adott helyzetben magányosan éli meg az ünnep érzését.

A fenti kijelentéssel összefüggésben szükségessé válik eloszlatni azt a félreérthetőséget, miszerint az ünnepek kizárólag a nyilvános szféra tartozékai. Itt mindjárt a fogalomhasználat esetlegességének dilemmájával találjuk szembe magunkat, ami a nyilvános-privát dichotómiáját illeti. (Erről a problémáról a következő fejezetben bővebben is szó esik majd.) Itt most röviden csak arra utalnék, hogy a fenti fogalompár, amennyiben behelyettesítjük egy másikkal, a hivatalos-nem hivatalos fogalompárral, már kevésbé tűnik félreérthetőnek, amennyiben az ünnepek kontextusaként vizsgáljuk. Így már nyilvánvaló, hogy a nem-hivatalos szféra is magába foglal ünneplési alkalmakat, amelyek szintén feltételeznek egyfajta nyilvános szociális és fizikai környezetet, de amely adott esetben merőben más lehet, más szabályok szerint szerveződhet, mint a hivatalos nyilvánosság ünneplési alkalmai.

Az ünnepek, a ceremóniák olyan kulturális formák, amelyek keretei szabályozottak, lefolyásuk forgatókönyvszerűen rögzített, kiterjedésük behatárolt, egész felépítésüket egyfajta normativitás jellemzi. Mindazonáltal mégsem tekinthetők megkövesedett alakzatoknak, hanem inkább olyanoknak, amelyek – koronként, helyenként változó módon persze – állandóan feszegetik saját határaikat, új elemekkel gazdagodnak vagy szegényednek, az őket létrehozó-működtető entitások rejtett vagy nyilvánvaló szándékainak megfelelően, a szabályok, előírások lassú vagy gyors ritmusú, látványos vagy alig észrevehető változásainak függvényében. A társadalom működésének zavarai alkalmával avagy gyors átalakulások idején egészen látványos, akár gyökeres átalakulásoknak is tanúi lehetünk, s ezek a változások már önmagukban sok mindent elárulnak azokról a rejtett mechanizmusokról, amelyekre működésük közben keveseknek van rálátási lehetőségük. Nem tárgyalhatom most bővebben a hatalom természetének kérdését, annak vizsgálati lehetőségét, de ide kívánczik egy Foucault-i megjegyzés: hogy ha valamit meg akarunk tudni a hatalom természetéről, ajánlatos az elemzést annak marginális képződményeinél, a csúcstól (vagy a központtól) olyan távol eső formáinál kezdeni, amelyek látszólag kevés kapcsolatot tartanak a hatalmat ténylegesen gyakorló intézmények, személyek tevékenységével (Foucault 1998).

Az ünnepek eme változásra való hajlandósága – minden szabályozottságuk ellenére – abban is megnyilvánul, hogy elemkészletüket, szabályaikat képesek a nyilvános

szférából a privát szférába áttelepíteni, vagy fordítva, netán képesek olyan, addig ismeretlen alakzatokat létrehozni, amelyek egyes elemek (például a közösségek számára fontos eszmék, értékek) „tárolására”, életben tartására mutatkoznak alkalmasnak. Sőt, az sem ritka, hogy működési szabályaik olyan területeken lépnek életbe, ahol eddig ez nem volt jellemző.

A fenti gondolatok már a szocializmus – nevezetesen a romániai szocializmus és annak utolsó évtizede – nyilvános és privát szférájának ünneplési gyakorlatához visznek közelebb, illetve annak megértéséhez, hogy a hatalom – mint bonyolult viszonyrendszer – kontextusában hogyan közelíthető meg a nyilvános és a privát (vagy a hivatalos és a nem-hivatalos, az informális és a formális, a fent és a lent, a hatalom és az alárendelt).

3. A nyilvános és a privát értelmezése

Ebben a fejezetben arra teszek kísérletet, hogy áttekintsem a privát és a nyilvános szféra értelmezésének néhány olyan újabb szempontját, amely segítséget nyújthat saját vizsgálódásaim elméleti keretének kialakításában, illetve abban, hogy a nyilvános-privát értelmezhetőségének körét mint társadalomvizsgálatot a szocializmus korszakának elemzésére is kiterjesszem.

a.

Kiindulópontként azt szükséges leszögezni, hogy a „nyilvános” és a „privát” megkülönböztetés nem egységes, hanem nagyon is változó. Nem egyetlen oppozíciópárt rejt magában, hanem egy egész oppozíciósort, és ezek nem mindig feleltethetők meg egymásnak, noha tagadhatatlan, hogy összefüggés van köztük. A nyilvános/privát megkülönböztetés egyike a nyugati gondolkodás „nagy dichotómiáinak”, hiszen alkalmas arra, hogy egész sereg más megkülönböztetést, oppozíciót rendeljen maga alá, s ennél fogva képes „dichotomizálni” az egész társadalmi teret, jól látható határvonalakat húzva a különböző részterületek közé. Ennek az eljárásnak a hasznossága – ami az elemzés, az értelmezés megkönnyítését illeti – tagadhatatlan, problémák akkor adódnak, amikor a nyilvános/privát fogalmak egymástól túlságosan eltérő jelentésekkel szerepelnek a különböző vizsgálódásokban. Egyes kutatók hajlanak arra, hogy ezt a sokféleséget nem is szükséges felszámolni, mert az azzal a kockázattal jár, hogy leszűkítené a társadalom sokszínűségének megragadási lehetőségét; csupán arra kell vigyázni, hogy a fogalomhasználat jól körülírt, a vizsgált terület sajátosságaihoz igazodó legyen. Ez a törekvés természetesen képtelen felszámolni azt a többértelműséget, amely gyakran a megértés zavaraihoz vezet.

A többértelműség egyik oka, hogy a nyilvános/privát oppozíció a nyugati tudományosság terméke, s mint ilyen, nem mindig alkalmazható kritikátlanul olyan társadalmak vizsgálatára, amelyek fejlődésvonala némiképp eltér a nyugati társadalmakétól. A nyilvánosság/privát diskurzus még a nyugati tudományos nyelvezetben sem egyértelműsödött oly mértékben, hogy ne lenne szükség időnként a fogalomtisztázásra. Ami pedig más felépítésű társadalmak vizsgálatát illeti (például a szocialista vagy poszt-szocialista társadalmakét), nagyon körültekintően kell eljárnia a kutatónak a fogalmak átvételét illetően.

A többértelműség másik oka a nyelvi átfordítás nehézségeiben keresendő: az orosz társadalom egyik nyugati kutatója hívta fel például a figyelmet arra, hogy az orosz nyelvben nincsen egyértelmű megfelelője az angol „public” és „private” szavaknak, ugyanakkor a nyugati társadalom- és politikaelméletben olyannyira központi szerephez jutott nyilvános/privát distinkció sem kapott kiemelt szerepkört az orosz (vagy szovjet) politikai gondolkodásban (Kharkhordin 1997).

b.

A nyilvános/privát distinkció klasszikus modellje a római jogrendben található meg, innen eredeztethető később a nyugati társadalmakban kidolgozott úgynevezett liberális modell. A klasszikus modell szerint a nyilvános/privát megkülönböztetésnek a társadalom „politikai teste” és az otthon világa elkülönítés felel meg. A modell egyik oldala, a privát, később olyanformán módosult, hogy az egyén, illetve a piaci kapcsolatokra összpontosító civil társadalom kapott benne helyet.

Mivel témám szempontjából jelentőséggel bír, szükség van itt egy rövid kitérőre. Szintén a római jogrendből eredeztethető az a kitétel, miszerint a nyilvánosság nem más, mint a szuverén uralkodó cselekedeteinek és kiváltságainak „látható”, láthatóvá tett kifejezése. Az európai önkényuralmak korszakában mindez úgy értelmeződött, mint a centralizált hatalom, a leválthatatlan önkényuralom „látható” formákban történő kifejeződése. Ebben az értelemben a nyilvánosságot maga a szuverén hatalom hozza létre, amennyiben megjelenít mindent, ami közös a társadalomban, és egy olyan kollektivitást kovácsol, amelyen kívül esnek az egyének, csoportok partikuláris érdekei. Ilyenformán – mind a római, mind az önkényuralmi fogalomhasználat szerint – a „privát” csupán a partikularitásokra korlátozódik. Amint a későbbiekben látni fogjuk – a már említett óvatossággal használva a fogalmakat – a szocialista típusú társadalmakban a nyilvános/privát értelmezése sok hasonlóságot mutat az itt bemutatottal.

Az önkényuralom korszaka után Nyugat-Európa korakapitalista társadalmának változásai óhatatlanul módosításokat eszközöltek a fenti megítélések tekintetében. A

formálisan egyenlő állampolgárok, az alkotmányos demokrácia és annak intézményei, valamint a piacgazdaság megjelenése a történelem színterén – és ezzel együtt a társadalomtörténeti diskurzusban – a nyilvános/privát distinkció alapos átértelmezését vonta maga után. A mai nyelvhasználat már említett többértelműsége a nyilvános/privát fogalmainak tekintetében épp azt a történelmi komplexitást tükrözi, amelyben a modern társadalmak intézményesülési folyamata végbement. Ilyenformán a fogalmak használata és értelmezése erőteljesen kontextusfüggő: más és más mezőket fog át a gazdaságról szóló diskurzus, a törvénykezés, a politika, és megint másként történik az elhatárolódás a mindennapi nyelvhasználat esetében.

c.

Jeff Weintraub (Weintraub 1997) a fenti többértelműségben való eligazodáshoz a következőt javasolja: „Hogy megérthessük akár a nyilvános akár a privát jelentését egy adott keretben, azt kell tudnunk, hogy az mivel ellentéteződik (explicit vagy implicit módon), és hogy milyen kiindulási pontból rajzolódik ki ez az ellentét.” A nyilvános/privát distinkció természeténél fogva mindig az ellentétpár logikai formulájában jelentkezik. Az ellentétpár két tagja, viselje bár ugyanazt a nevet, erőteljesen kontextusfüggő jellegénél fogva nagyon különböző jelentéssel értelmeződhet. De mégis fellelhető benne az az alapellentét és a társadalmi térnek az a kiindulópontja, amely segít az illető nyilvános/privát ellentétpárt némileg egyértelművé tenni, és leválasztani róla azokat a jelentéseket, amelyek egy másik kontextusban kapják meg relevanciájukat. Vizsgálhatjuk egy konkrét esetét a nyilvános/privát oppozíciónak, vagy megnézhetjük azt általános szinten, mindig találunk benne két olyan alapvető mozzanatot, két olyan alapvető megjelenési formát, amely megmutatja, hogy miként válik a nyilvános a privát ellentétévé. A két alapkérdés tehát, amellyel minden nyilvános/privát ellentétpárt ajánlatos megközelíteni, a következő:

– mi az, ami rejtett vagy elzárt versus mi az, ami nyitott, láthatóvá tett avagy hozzáférhető

– mi az, ami egyéni vagy csak az egyénre vonatkozik versus mi az, ami közösségi avagy egy közösség tagjait érinti.

Weintraub Geertz-re hivatkozva jegyzi meg, hogy minden emberi cselekedet szükségszerűen tartalmaz olyan elemeket is, amelyek bizonyos értelemben „nyilvánosak”. Még a legintimebb cselekedeteinknek is megvannak azok a kulturális meghatározottságai, amelyek által véghezvisszük azokat, vagy – tegyük hozzá – amelyek ellenében új kulturális szabályokat hozunk létre. Így a „nyilvános” és a „privát” nagyon jól felhasználható arra, hogy – leíró avagy normatív módon – megkülönböztessük, elvá-

lasszuk egymástól a különböző emberi cselekedeteket, ugyanakkor megkülönböztessük, elhatároljuk egymástól azokat a társadalmi és fizikai tereket, ahol ezek az események végbemennek.

d.

Az alábbiakban a nyilvános/privát distinkció néhány olyan megjelenési formájáról teszek említést, amelyek a huszadik századi társadalomelméleti és politikai diskurzusban kiemelt jelentőséget kaptak, és elméleti háttérét adják azoknak az elemzéseknek, amelyek egy-egy konkrét jelenség megközelítése által húzzák meg a határvonalat a társadalom nyilvános és privát szférája között.

Weintraub szerint a nyilvános/privát megkülönböztetésnek négy olyan fő modellje van, amelyek napjaink politikai és társadalomelemzését meghatározzák:

- a liberális gazdaság modellje, amely szerint a nyilvános/privát megkülönböztetés megfelel az állami adminisztráció és a piacgazdaság distinkciójának

- a „polgári”, illetve klasszikus modell, amely szerint a nyilvánosság szférája a politikai közösség és a polgáriság, ettől elválik a piac és az adminisztratív állam szférája

- a társadalomtörténet és az antropológia a nyilvánosság terét folyékony és sokarcú társadalmisággként tételezi, és elválasztja ettől mind a formális szerveződéseket, mind az intimitás és az otthon privát szféráját

- negyedikként említődnek a feminista tudományok, ahol a privát/nyilvános distinkciónak a család versus gazdaság és politika felel meg.

A szerző gondolatmenetének vezérfonala végülis az, hogy a nyilvános/privát megkülönböztetés egyes vagy dichotómikus modellje nem alkalmas a modern társadalmak intézményi és kulturális sokarcúságának megragadására.

Ezt a gondolatot nem egyedül Weintraub fogalmazta meg. A téma szinte mind-egyik felelős vizsgálója eljut ahhoz a következtetéshez, hogy a modern társadalmak vizsgálatakor túlságosan leegyszerűsítjük a képet és téves következtetésekhez jutunk, ha mereven ragaszkodunk a dichotómikus modell bármelyik formájához, és ennek megfelelően a társadalom minden intézményét, az emberek minden cselekedetét, a viselkedés mindenik elemét megpróbáljuk beerőszakolni a kényelmetlenül szűkké vált modellbe. Alan Wolfe (Wolfe 1997) egyenesen morális dilemmának nevezi azt az igyekezetet, amellyel a társadalom intézményeit és praxisait mindenáron az egyik vagy a másik szférában próbáljuk elhelyezni, s így sokszor hamis dichotómiát hozunk létre. A dilemma feloldására egy hármass modell, egy trichotómia bevezetését javasolja. Ezzel a gondolattal Emile Durkheim, George Herbert Mead, Hannah Arendt eszméit követi, akik már korábban kifejezték azon meglátásukat, miszerint az opposíció szorítását egy

harmadik elem bevezetésével kellene enyhíteni. Azért látták ezt szükségesnek, mert definiálásra szorult a társadalmi életnek az a területe, amelyet nem ural sem a privát önérdék, sem a közösségi autoritás. Napjaink „civil társadalmi” érdekeinek újjáéledése különösen indokoltá teszi a társadalmi élet egy olyan területének a megnevezését, amely egyaránt tartalmaz nyilvános és privát elemeket. Napjaink társadalmi rendelkeznek ugyanis olyan intézményekkel és végbennek bennük olyan események, amelyek nem is teljesen nyilvánosak, és nem is teljesen az intim szféra területéhez tartoznak.

Ezeknek a gondolatoknak megfelelően a trichotómiát a következőképpen lehetne felállítani: a privát szféra az egyéni szabadság vagy az önérdék viselkedésformáit tartalmazza; a nyilvános szférában olyan szabályok alapján viselkedünk, amelyeket a társadalom minden tagja egyformán alkalmaz; a harmadik pedig a nyilvánosságok (publics) területe. Ez a terület a családi és rokoni kapcsolathálókat, az egyesületeket, az etnikai és faji csoportokat, a nyelvi közösségeket és más hasonló érdek-, identitás-, és hitközösségeket jelent. Ezek részben közösségi jellegűek, mert normák által szabályozottak, szankciókat alkalmazhatnak tagjaikkal szemben, és megpróbálják őket csoportként mozgatni, még az egyéni érdekek háttérbe szorítása árán is. Ugyanakkor nem rendelkeznek autoritással a társadalom egészére nézve, hisz túl sok hasonló jellegű, de más érdekek mentén szerveződő csoport népesíti be a társadalmi teret. Épp innen származik a már említett, a privát jellegét magán viselő tulajdonságuk: megvédhetik tagjaikat mint egyéneket az állam kívülről érkező esetleges hatásaival szemben, sokkal inkább partikuláris, semmint univerzális szükségleteket fejeznek ki, lehetővé teszik a csoport tagjai számára egyéni identitásuk kibontakoztatását.

Még néhány szó a nyilvános/privát dichotómia tarthatatlanságáról, illetve az ezt alátámasztó véleményekről. Karen Hansen (Hansen 1997) egy, a háború előtti New England munkásosztályának társadalmi életét vizsgáló tanulmányában szintén arra a következtetésre jut, hogy a nyilvános/privát dichotómia mint elemzési keret nem alkalmazható mindig sikerrel a történelem- és a társadalomtudományban. Érvelésében azt fejt ki, hogy a kettős modell elfedi a mindennapi élet informális szerveződésre való képességét, s így egyszerűen láthatatlanná válnak a kutató számára a társadalmi életnek azok a területei, ahol különböző közösségek szerveződnek.

Nem tévesztendő szem elől még egy nagyon fontos észrevétel, amely bár a nyugati modern társadalmak megfigyelőitől származik, meggondolkoztató és hasznosítható más felépítésű társadalmak – például a szocialista társadalmak – vizsgálatakor is. (Ugyanazzal az óvatossággal természetesen, amelyről már szó esett a modellek felhasználhatósága kérdésekor.) Az a tendencia, amely a társadalmi teret hivatalos és privát térfelre osztja, idővel polarizál: egyik póluson a magánélet privát szférája (az intimitás,

az érzelmek, a bizalom menedéke), másikon pedig a modern állam és a piac nyilvánosága (a személytelen és eszközjellegű kapcsolatok széles területe). Allan Silver (Silver 1997) a nyilvánosság pólusát vizsgálva fejt ki, hogy a privát szféra a maga anti-instrumentális jellegével tulajdonképpen a modernitás szüleménye, létét az új nyilvánosság túlságosan elszemélytelenített voltának köszönheti. Annak az új nyilvánosságnak, amelyet a bürokratikus adminisztráció, a kontraktualizmus (szerződéses jelleg) és a monetáris csere jellemez.

A szocialista társadalmak vizsgálata csak megerősítette a kutatókat abban a kételyükben, ami a „nagy dichotómia” korlátlan felhasználhatóságát illeti. Hamar világossá vált, hogy a társadalmi tér felosztása nyilvános és privát szférára ezekben a társadalmakban is fellelhető, de teljesen más strukturális tagoltsággal, más működési szabályokkal, s ami talán a legfontosabb, egyfelől az intézményi működéseknek, másfelől a közösségi (informális) szerveződési képességeknek rejtett, a korszak vége fele már-már láthatatlanná váló mechanizmusaival. Mivel erről a témáról bővebben kívánok szólni, a dolgozat egy következő fejezetében külön fejttem ki az ide kapcsolódó álláspontokat. Ami máris leszögezhető: a szocializmuskutatásnak jó esélye van arra, hogy vizsgálódásaival jelentősen hozzájáruljon a nyilvános/privát kérdéskör értelmezéséhez. Az ugyanis e kérdéskör kutatói számára egyértelmű, hogy ha valóban meg akarják érteni a mai társadalmak működését, a felmerülő kérdéseket – jelen esetben a nyilvános/privát kérdéskört – nem leegyszerűsíteni kell azokat, hanem a maguk komplexitásában szemlélni.

e.

Mielőtt az előző bekezdésben jelzett téma – nyilvános és privát szféra értelmezési lehetőségei a szocialista társadalmakban – felvázolását elindítanám, szükségesnek tartom, hogy a nyilvánosság szerkezetváltozásának egy már megkerülhetetlen szerzőjéről, illetve művéről is említést tegyek. Jürgen Habermas A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása című művéről van szó, és említése nem a kötelező tiszteletkör lerovása okán történik, hanem azért, mert Habermas, már évtizedekkel könyve megírása után, olyan új meglátásokkal egészítette ki művét, amelyek nemcsak a nyugati liberális társadalmak vizsgálatában bizonyultak hasznosnak, hanem a változó körülményekre, a másképpen szerveződő társadalmakra nézve is meggondolkoztató adalékokat tartalmaznak.

Habermas nyilvánosságkategóriájának fő elve az általános hozzáférhetőség. „Olyan nyilvánosság, amelyből körülhatárolható csoportok eo ipso ki vannak zárva, nemcsak tökéletlen, hanem egyáltalán nem is nyilvánosság.” Hogy a hozzáférhetőség

valóban tökéletes legyen, illetve hogy a nyilvánosság a társadalom minden egyes tagja számára hozzáférhetővé váljék, három feltételnek kell teljesülnie.

1. A társadalomban működniük kell azoknak az objektív, az egyes emberektől független, külső feltételeknek, amelyek mindenki számára lehetővé teszik a hozzáférést. Ennek a feltételnek két pillére van: az egyik a jog, mint elvi garancia, amely nem tesz semmilyen különbséget az emberek között; a másik az intézményrendszer, amely gyakorlati lehetőséget nyújt a jogok gyakorlása számára. Ennek egyik fontos eleme a sajtó, és a társadalomnak azok a terei, amelyek helyet adnak a társadalomról való gondolkodásnak, ítéletalkotásnak. Ezek a helyek, mint a nyilvánosság intézményei, nemcsak a véleménymondás lehetőségei, hanem a vélemények nyilvánosságkontextusának megteremtői is.

A sajtóval kapcsolatban Habermas később egy figyelemreméltó kiegészítést tesz. Bevezeti a médiahatalom fogalmát, mint a befolyásolás új kategóriáját. „A tömegkommunikációs eszközök által prestrukturált s egyidejűleg uralt nyilvánosság egy olyan hatalommal áthatott színtérre nőtt, ahol a témák és megnyilatkozások útján nem csak befolyásért küzdenek, hanem azért is, hogy – lehetőleg elrejtve a stratégiai szándékokat – irányítsák a magatartásformáló kommunikáció folyamatát.”

2. A nyilvánosságnak nagyon fontos feltétele az, hogy aki élni akar a véleménymondás, az ítéletek megfogalmazásának lehetőségével, annak rendelkeznie kell bizonyos képességekkel. Ez a „beszámíthatóság”, a józan ész, a racionális gondolkodás, az érvelőképesség, a felnőttesség és az írni-olvasni tudás képessége. Ezen elv alapján fogalmazható meg, hogy a nyilvánosság nem valami adott, elérendő, megkaparítható dolog, hanem folyamat, amely épp a vélemények kifejtése során konstituálódik.

3. A harmadik feltétel szerint a társadalom minden tagjának tudnia kell, hogy mi tartozik a nyilvános, és mi a privát szférába. Ez nem elsősorban a témák ismeretére vonatkozik, hanem a nyilvános és a privát strukturális széttagolásának a megértésére. Konszenzusnak kell lennie arra nézve, hogy mi vihető a nyilvánosság fórumaira, és mi a magánügy. Ha elbizonytalanodás történik bizonyos témák hovatartozását illetően, az a magán és a köz strukturális elkülönülésének zavarait jelzi, nem pedig az egyes témák problematikusságát.

Ebben a dolgozatban természetesen nincs mód Habermas nyilvánosság-elméletének részletes taglalására, ezért a továbbiakban is csupán rövid kitérőt teszek egy olyan témával kapcsolatban, amely a szocializmus nyilvánosság/privát szférájának vizsgálatában is termékenynek ígérkezik. A kirekesztés problematikájáról van szó. Habermas azért tartotta indokoltnak e fogalom bevezetését, mert egy árnyaltabb nyilvánosságkép kirajzolódásának lehetőségét látta meg benne. Ez az árnyaltabb kép

azáltal jön létre, ha a nyilvánosság szféráját sokkal rugalmasabban kezelve számolunk a konkuráló nyilvánosságokkal is, és figyelünk a domináns nyilvánosság által kirekesztett kommunikációs folyamatokra.

A kirekesztés fogalmát Habermas a Foucault-i értelemben használja akkor, amikor olyan társadalmi csoportokról beszél, „amelyeknek szerepe konstitutív egy bizonyos nyilvánosság formálódása szempontjából”. Ebben az esetben a kirekesztés a nyilvánosság pluralizálódását vonja maga után, vagyis a kirekesztettek létrehozhatnak egy másik nyilvánosságot. Itt történik utalás Bahtyin Rabelais-ról szóló művére, amely meggyőzően bizonyítja, hogy a népi kultúra nem csupán díszlete, passzív kerete volt a reprezentatív nyilvánosságnak, hanem lázadás is az ellen. A kirekesztő mechanizmus, amely a népi kultúrát díszletté igyekezett lefokozni, ezzel együtt olyan ellenhatásokat termelt ki, amelyeket nem lehetett semlegesíteni.

A kirekesztés másik formája akkor jön létre, amikor a népet rekesztik ki a reprezentatív nyilvánosság hagyományos formái esetében. Ebben az esetben a nép a díszlet szerepét játssza, amely előtt a hatalom megjeleníti önmagát, ugyanakkor a kirekesztés gesztusa, amely díszletté fokozza le a résztvevők egy részét, a kirekesztetteket a reprezentatív nyilvánosság feltételévé teszi.

4. A nyilvános és a privát a szocialista társadalmakban

A szocialista társadalmak bevallottan egy teljesen új világ felépítésének szándékával indultak el pályájukon. „A múltat végképp eltörölni” jelszava azt is jelentette, hogy teljesen át kell formálni a társadalmi teret – a szociális és a fizikai teret egyaránt –, újra kell gondolni a köz és a magán strukturális széttagolását. A hatalom mindenütt-jelenvalóságra törekedett, s e szándékban benne volt a „mindenütt-láthatóság” igyekezete. Ami látható, ami nem rejtőzik el, azt mindig ellenőrizni lehet, ugyanakkor gyakorolható fölötté a folyamatos ráhatás, befolyásolás.

a.

A nyilvános/privát dichotómia klasszikus (római) modellje szerint a „látható” szféra tulajdonképpen maga a nyilvánosság, amelyben az uralkodó hatalom mindenki által látható kifejeződése történik meg. A nyilvánosságot egyértelműen és kizárólagosan a hatalom birtokolja, de nem tart teljesen igényt a magánszféra átítatására is. A magánszféra úgy jelenik meg mint partikularitás, ahol az egyének, csoportok, érdekek figyelemre érdemtelen sora húzódik meg. A nyugati önkényuralmak nagyvonalakban ezt a modellt alkalmazzák: a nyilvánosságot a hatalom hozza létre abban az értelem-

ben, hogy képvisel és megjelenít mindent, ami közös a társadalomban, de figyelemre sem méltatja a partikularitássá lefokozott magánszférát.

A szocialista társadalmak az önkényuralmi nyilvánosság/privát modellt viszik tovább, de annak egy extrém változatát alkítják ki. Marc Garcelon (Garcelon 1997) a kommunista társadalmak nyilvános és privát szféráját vizsgálva jelenti ki, hogy ezek a társadalmak egy, az önkényuralomra emlékeztető politikai stílust alakítottak ki, de „a pártállami uralom struktúrája ugyanakkor radikalizálta önkényuralmi elődjének zsarnoki hajlamait mind a forma, mind a tartalom tekintetében. Így, a nyugati önkényuralmak gyakorlatával ellentétben, nem maradtak fenn olyan hivatalosan elismert terek, amelyeken a civil önrendelkezés vagy a politikai társadalom létrejöhetett volna”. Ezt a kijelentést Garcelon a gazdaság, a piac példájával támasztja alá, és ez olyan szempontból is fontos, mert sokkal inkább érthetővé válik, hogy a liberális gazdaság modelljére épülő nyilvános-privát distinkció (ilyen a Habermas-féle elmélet is) miért nem alkalmazható minden tekintetben a szocialista modellre. A nyugati önkényuralom az állami szabályozottság keretein belül nem akadályozta a magángazdaság és kereskedelem formáit, a szocialista hatalom viszont úgy tekintett erre, mint minden rossz forrására, a magántermelőket és kereskedőket pedig osztályellenségként kezelte.

Habermas szerint „a polgári nyilvánosság az állam és a társadalom közötti feszültségi térben bontakozik ki”. Ezt az állam-társadalom relációt a szocializmusban a hatalom teljesen kisajátította egy olyan hivatalos diskurzus és gyakorlat által, amely nem tűrt meg maga mellett semmilyen más diskurzust és gyakorlatot az „aki nincs velünk, az ellenünk” jelszó szellemében. A hatalom a privát szférát teljesen felszámolni nem volt ugyan képes, de igyekezete sikeres volt abban a tekintetben, hogy sikerült többé-kevésbé, országonként természetesen más és más mértékben, „láthatatlanná” tenni azt.

A látható/láthatatlan ellentétpár a romániai szocializmus utolsó korszakában különlegesen nagy jelentőséget kapott. A „csak az van, ami látszik” jelszava leírva, kimondva nem jelent meg ugyan sehol, de mint titkos szabály működött. A hivatalos diskurzus és gyakorlat nem jelenített meg semmi olyant, ami kívülesett a hatalom érdekeltségi körén, s ennek megfelelően a privát szférát nemlétezőnek kellett tekinteni. A privát szférának nem volt semmilyen megjelenítődési lehetősége (fóruma, helye), mégcsak nem is olyan partikularitásként tételeződött, amely létezik ugyan, de nem kell számolni vele, nem érdemel figyelmet.

Hosszas folyamat következménye volt az, hogy a hatalom felhagyott a privát szférát szétzúzni kívánó igyekezetével, és megelégedett azzal, hogy „láthatatlanná” tette azt. Ennek a folyamatnak az elemzésére itt most nincsen lehetőség, a bővebb kifejtésre egy másik dolgozatban kell sort kerítenem.

b.

A szocializmus vizsgálata esetén is szerencsésnek ígérkezik a merev dichotómia fellazítása, és egy olyan trichotómia bevezetése, amely megkönnyíti az elemző munkát, és nem él a leegyszerűsítés esetleges torzító hatásával. Marc Garcelon a következő hármas modellt javasolja:

1. A hivatalosság szférája, ahová a hatalmi elit és az azt közvetlenül kiszolgáló hatalmi apparátus tartozik a maga teljesen zárt világával.

2. Társadalmi szférának nevezi a szerző a társadalomnak azt a hatalmas és komplex világát, amely a pártállami piramis csúcsa alatt helyezkedik el. Ez a szféra tulajdonképpen a hivatalos intézmények területe, de át és át van szöve informális kapcsolathálókkal. Az itt zajló interakciók nemcsak az ideológia és az intézményi hierarchia szabályai szerint működnek, hanem a kölcsönös függőségek, lekötelezettségek sűrű hálóját borítják rá az intézményi (hivatalos) szerkezetre.

3. A harmadik terület a magánszféra, ahol a kapcsolathalók az intimitás, a megbízhatóság és a nyilvánosságból kiszorult értékek iránti elkötelezettség mentén működnek. A magánszféra mindennapi embere számára a hivatalos szféra látványos mindenütt-jelenvalósága távol esett a mindennapi rutinoktól.

A magánszféra szocializmusbani működését tekintve a szerző egy nagyon fontos szempontra hívja fel a figyelmet. A magánszféra menedék ugyan a hatalom autoritása elől, de kényszerű bezártságánál fogva egy tradicionális világot épít ki. A családtagok, a barátok a kölcsönös egymásrautaltság, a segítségnyújtás, a kölcsönös lekötelezettségek szoros hálójába szerveződnek, s ez a háló egy tradicionális családi magánszférát hoz létre, amely az egyén önálló megnyilatkozásának, kibontakozásának kevés esélyt hagy.

Ez a meglátás különös jelentőséggel bír akkor, amikor a posztoszocialista társadalmak civil szférájának megszerveződési nehézségeiről esik szó. Napjaink társadalmi jelenségeit vizsgálva nemegyszer szembesülünk azokkal a kérdésekkel, amelyek pontosan a szocializmus utolsó korszakában megerősödött családi, kisközösségi kapcsolatok továbbélési kényszereit mutatják, s ugyanakkor kiemelik azt a hátrányt is, amely az egyén kényszerű háttérbeszorítása következményeként jelentkezik napjainkban.

c.

A magánélet visszavonult a maga falai mögé, de a romániai szocializmus esetében, ha a korszak utolsó tíz évét vizsgáljuk, azt kell látnunk, hogy működésében egy furcsa, paradoxonnak látszó mozzanat következett be. Röviden arról van szó (Bodó 1998), hogy ebben az időszakban a hatalom is fedezékbe vonult. Mivel az általa propagált valóságkép és a mindennapi élet valósága túlságosan messzire került egymástól,

nem volt ajánlatos túl gyakran megmutatkoznia olyan területeken, ahol e két valóságkép élesen szembesülhetett volna egymással. A hatalom továbbra sem adta fel a mindenütt-jelentőségét, a mindenütt láthatóság elvét, de ezt igyekezett oly módon gyakorolni, hogy egy széles ellenőrző hálót borított rá a társadalom nyilvános terére, ő maga pedig csupán a reprezentatív nyilvánosság formáiban mutatta meg önmagát, létezését bizonyítandó. A hivatalos nyilvánosság egyre szűkebb elemkészletből építkezett a megjeleníthető diskurzusok és társadalmi praxisok tekintetében. A nyilvános és a privát strukturális széttagolódása – a Habermas-modell – érhető tetten ebben a korban: témák és praxisok cserélnek helyet, kerülnek át egyik szférából a másikba, néha össze is keverednek, mintegy átszerveve a társadalom terét, máshol és máshol húzva meg a nyilvánost a priváttól elválasztó határvonalat.

5. A nyilvánosságba való kilépés avagy az ünnep mint nyilvánosságépítés

a. A hivatalos nyilvánosság

A határai mögé visszavonult hivatalosság és magánélet egy olyan üres felületet hagyott a társadalmi térben, ahová a mindennapokban jobbjára csak a hatalom ellenőrző apparátusa lépett ki. Ez volt az a tér, ahol a hatalom önmaga megmutatása céljából időnként grandiózus formában megjelent, és ahol a „nép” csak mint díszlet, néző, az alkalom pusztja kelléke volt jelen. Ezek voltak a hatalom ünnepi eseményei. Más alkalommal részletesen szóltam arról, hogy ezek az ünnepi események grandiózusak voltak ugyan, magukon viselték egy megalomániás diktatúra minden jellemzőjét, ugyanakkor mégis a visszaszorulás megállíthatatlan jegyeit viselték magukon: elemkészletük szűk volt, szókészletük szintén, behatárolt térre és időtartamra szorítkoztak (Bodó 1998). A hivatalos nyilvánosságot ilyenformán egyre inkább a ceremónikuság uralta (és nem csak a kimondott ceremóniák idején, hanem a hatalom minden megjelenési formájában); a ceremónikus, ünnepi jelleg szervezte tehát a nyilvánosságot, amely egyre inkább és szinte kizárólagosan „elünnepiesedett”.

b. A kvázi-nyilvános szféra

Kvázi-nyilvánosságnak nevezem azt az harmadik kategóriát, amelyet a romániai szocializmus esetében a nyilvános/privát dichotómia feloldására alkalmasnak vélek. Ez természetesen nem azonos a nyugati polgári társadalmak civil szférájának is nevezett területével, azzal a társadalmi térrel, amelyről a 3.d. pontban részletesebben szóltam. A kvázi-nyilvánosság fogalmával annak a társadalmi térnek a létét kívántam nyilvánvalóvá tenni, amely a magánszférába menekített értékeket igyekezett időnként a privát

szféra zártságából kiemelni, és közösségi kontextusban felmutatni. Az ilyen alkalmak az ünnep formáját öltötték magukra egy olyan térben, amely természetesen nem hivatalosan kijelölt, a hivatalosság által fórumként elfogadott és aként működtethető (fizikai és szimbolikus) hely volt. Olyan terek voltak ezek (például a munkahelyek), amelyek fizikailag inkább a hivatalossághoz tartoztak, de alkalmanként informális események színhelyeivé is válhattak, s a hivatalosság-magánélet mozzanatainak egyvelegeként nem mindig ellenőrizhető formákban léptek fel. A kvázi-nyilvánosság legtöbbször alkalmilag szerveződött, de voltak esetek, amikor az elrejtett értékek sorozatos felmutatásának helyszínévé, alkalmává vált. Ezek az alkalmak tulajdonképpen mindkét szféra (hivatalos és privát) elemeiből építkeztek, s ezen elemek, cselekvési formák kiválogatása mindig az illető helyzet adottságai, vagy inkább kényszerei szerint történt. Az eseményben szereplő aktorok és a hatalom elől rejtőzni kényszerülő, de az illető alkalomban felmutatott értékek védelmében a kvázi-nyilvánosság a védekezés eszközeit is beépítette saját működési mechanizmusába, s ezt olyan mozzanatok felhasználásával tette, amelyek a hivatalos nyilvánosság kelléktárába tartoztak. Hosszas fejtegetést és aprólékos elemzések sorát igényelné a romániai szocializmus kvázi-nyilvánosságának feltárása, erre egy másik írás keretében kell majd sort keríteni.

Azok az értékek, amelyek felmutatása érdekében ez a szféra működésbe lépett, a ceremónikuság jegyeit viselték magukon. Mivel a nyilvánosság csak mint reprezentatív nyilvánosság létezett ebben a korszakban, a felmutatni kívánt, egyébként rejtőzködésre ítélt értékek nyilvánosság-kontextusa az ünnepi kontextus lett. Ünnepi formát kapott minden, aminek egyébként, „normális” körülmények között csak nyilvánosnak kellett volna lennie. A reprezentatív nyilvánosságnak más a felépítése, mint a nem-reprezentatív: nem az érvelések eszközével él, hanem a felmutatással, s mivel a szimbolikus megjelenítések széles tárházával rendelkezik, ezen alkalmakkor kihasználja e szimbólumoknak azt a képességét, hogy jelentésük nehezebben fejthető meg, s nem egyértelműsített voltuk miatt kimagarázási lehetőséget, védelmet is nyújtanak alkalmazóik számára. A kvázi-hivatalos szféra ilyen jellegű ünnepi alkalmi, az itt felvonultatott szimbólumok arra is jók, hogy képesek megteremtteni egy, a hivatalostól jól megkülönböztethető diskurzust, amely egy új, a hatalométól merőben különböző nyilvános identitás kiépülésére nyújt lehetőséget. A korszak körülményei között másfajta, nem a hivatalos szférához tartozó nyilvános identitás működtetésére nem volt lehetőség. Erre a ceremónikuság által megteremtett kvázi-nyilvánosság nyújtotta a legjobb alkalmat.

c. A mindennapi élet nyilvánossága

Fontos jellemzője ennek a korszaknak, hogy a kimondottan privát szférába tartozó ünnepek is jelentős lépéseket tettek egy, az addigitól valamelyest eltérő nyilvánosságmező kialakítása irányába. Természetesen a magánszféra ünnepei is egyfajta nyilvánosságban zajlanak le, főleg a hagyományos felépítésű társadalmakban, de a jelzett tendencia szerkezeti átalakulásra utal. A magánszféra ünnepi eseményei nagyon gyakran nem maradnak meg a privát tér bástyái mögött. Kilépési igyekezete időnként mutat ugyan rokon vonásokat a kvázi-nyilvánosságépítési gyakorlat mechanizmusával, de érdemes felfigyelni néhány sajátos vonásra. A privát szférá ünnepi nem törekednek arra, hogy a hivatalos szféra elemeit felhasználják saját gyakorlatukban. A kilépés inkább a saját belső elemek idegen (hivatalos, félhivatalos) térbe való bevitelét jelenti, illetve kivonulását egy olyan tágabb közegbe, ahol a saját szabályai gyakorlásával igyekeznek „elfoglalni” az idegen teret. A szabályok készletén keveset módosít, inkább épp azok „hagyományos”, egy belső rend szerint kiépített használatával mutatja fel másságát az idegen közegben, megpróbálva saját céljaira meghódítani azt. Ez a kislátási igyekezet természetesen csak az ünnepi alkalom idejére szól, és gyakran akkor is csak korlátozott mértékben. De az ünnep, mint a tágabb nyilvánosságba való kilépés lehetősége, nem szalasztja el az alkalmat, hogy felmutasson egy közösséget (még ha az csak egy ünneplő közösség is), és ezáltal azt a világot, amelyet a hétköznapokban elrejtteni kényszerül. Az ünnepi elemkészlet természetesen nem azonos a hétköznapokéval, a ceremónia az ünnepi arcot mutatja meg, de a fontos a felmutatás, a másik világ létének néha szerény, de mindenképpen hiteles bizonyítéka. A láthatatlan magánszféra így teszi magát időnként láthatóvá.

Túlzás lenne azt állítani, hogy a fenti, a mindennapi élet ünnepeinek nyilvánosságtágító/építő igyekezete azonos a Bahtyin által leírt középkori népi ünnepkultúrának a hatalom hivatalos ünnepei elleni, a hierarchikus világ elleni lázadásával. Annyi viszont mindenképpen kijelenthető, hogy a hivatalos nyilvánosságból kirekesztettek számára az ünnep alkalmul kínálkozott arra, hogy az őket láthatatlanná tenni igyekvő hatalommal szemben láthatóvá tegyék önmagukat.

6. Összegzés

A romániai szocializmus utolsó évtizedében zajló ünneplési gyakorlat vizsgálatakor szembetalálkoztam egy olyan problémával, amelynek tisztázása nélkül a vállalkozás reménytelennek látszott: a nyilvános és a privát kérdéskörével. Ahhoz, hogy megnyugtató módon választ kaphassak a kérdésre: „hogyan is működött e két szféra a jelzett korszakban?”, meg kellett néznem az ide vonatkozó szakirodalomnak azokat a

vonatkozásait, amelyek kiindulópontként szolgálhattak, ugyanakkor lehetőséget adtak saját meglátásaim ellenőrzésére.

A „nagy dichotómia”, ahogyan a téma számos rangos kutatója nevezi, jó eszközként szolgált a különböző társadalmak vizsgálatára, de be kellett látni, hogy a kettős modell ma már nem bizonyul megfelelőnek a modern társadalomtudományok számára. Ezért vált szükségessé a merev bináris oppozíció feloldása egy olyan hármas egységbe, amely nem kényszeríti arra a kutatót, hogy a társadalmi rendszerek bonyolultságát erőszakosan leegyszerűsítse.

A szocializmus ünnepeit is szerencsésebb egy hármas modell keretein belül vizsgálni, hiszen bizonyossá vált, hogy a privát és a nyilvános szféra ünnepei mellett épp ebben az időszakban (a nyolcvanas években) erősödtek meg azok a tendenciák, amelyek – épp az ünnepépítés gyakorlata által – a társadalmi térnek egy harmadik szféráját is létrehozták, amely merőben különbözött a nyugati társadalmak civil társadalmától.

Abban a korszakban, amikor a nyilvánosság formái közül szinte kizárólagosan a reprezentatív nyilvánosság működhetett, sajátos funkciót kaptak az ünnepek. A ceremónikusság által termelődött a nyilvánosság, és szintén az „elünnepiesedés” által váltak láthatóvá azok a szférák, amelyeket a hatalom láthatatlanná igyekezett tenni. A hatalom „mindenütt-láthatósága” ekkor már a reprezentativitás, a gyors önfelmutatás gyakorlatává vált, a mindennapi élet pedig vagy arra törekedett, hogy rejtett értékeit a hivatalosság területeire való behatolással mutassa fel, vagy pedig arra, hogy saját maga számára addig idegen területeket hódítson meg.

Szakirodalom

Bahtyin, M. M. 1982

Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Európa. Budapest.

Bodó Julianna 1998

Átjárási technikák a szocializmusban a társadalom privát és hivatalos szférája között. In: Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról. Pro-Print. Csíkszereda.

Calhoun, C. 1997

Nationalism and the Public Sphere. In: Public and Private in Thought and Practice. Perspective on a Grand Dichotomy (ed. J. Weintraub – K. Kumar). The University of Chicago Press.

Foucault, M. 1984

The Subject and Power. In: Wallis, B.(ed.) Art After Modernisation: Rethinking Representation

Foucault, M. 1994

Dits et écrits. Gallimard. Paris.

Foucault, M. 1998

Az igazság és az igazságszolgáltatási formák. Latin betűk. Debrecen.

Garcelon, M. 1997

The Shadow of the Leviathan: Public and Private in Communist and Post-Communist Society. In: Public and Private in Thought and Practice (ed. J. Weintraub – K. Kumar). The University of Chicago Press.

Gobetti, D. 1997

Humankind as a System: Private and Public Agency at the Origins of Modern Liberalism. In: Public and Private in Thought and Practice (ed. J. Weintraub – K. Kumar). The University of Chicago Press.

Habermas, J. 1993

A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Századvég. Budapest.

Hansen, K. V. 1997

Rediscovering the Social: Visiting Practices in Antebellum New England and the Limits of the Public/Private Dichotomy. In: Public And Private in Thought and Practice (ed. J. Weintraub – K. Kumar). The University of Chicago Press.

Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes 1990

Vázlat a nyilvánosság-fogalom értelmezéséhez. In: Tükör által homályosan (szerk. Szabó Márton). MTA Társadalomtudományi Intézete

Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes 1992

A magyar nyilvánosság szerkezetváltozásai a Kádár-rendszerben. In: *Értékrendek és társadalmi-kulturális változások (válogatott tanulmányok)* (Szerk. Somlai Péter). ELTE Szociológiai Intézet. Budapest.

Kharkhordin, O. 1994

A szovjet ember. Világosság. 2.

Kharkhordin, O. 1997

Reveal and Dissimulate: A Genealogy of Private Live in Soviet Russia. In: *Public and Private in Thought and Practice* (ed. J. Weintraub – K. Kumar). The University of Chicago Press.

Kuczi Tibor 1992

Szociológia, ideológia, közbeszéd

Becskeházi Attila 1992

Szociológia és társadalmi diskurzus . Scientia Humana. Budapest.

Silver, A. 1997

"Two Different Sorts of Commerce" – Friendship and Strangership in Civil Society. In: *Public and Private in Thought and Practice* (ed. J. Weintraub – K. Kumar). University of Chicago Press.

Weintraub, J. 1997

The Theory and Politics of the Public/Private Distinction. In: *Public and Private in Thought and Practice* (ed. J. Weintraub – K. Kumar). University of Chicago Press.

Wolfe, A. 1997

Public and Private in Theory and Practice: Some Implications of an Uncertain Boundary. In: *Public and Private in Thought and Practice* (ed. J. Weintraub – K. Kumar). University of Chicago Press.